

МАНБАШУНОСЛИК // ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ //

SOURCE STUDY

МИРЗААЛИЕВ ИҚБОЛЖОН

мустақил тадқиқотчи, ТошДШИ

“Девону лугати-т-турк”даги мақолларнинг мавзуй гуруҳлари

Аннотация. Туркий халқларнинг XI аср ёзма манбаларидан бўлган Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону лугати-т-турк” асари туркишуносликда муҳим аҳамиятга эгадир. У ўз даврининг тили, адабиётини ўзида мужассам этган филологик асар саналади. Мазкур асарнинг топилиши туркий халқлар адабиётида, хусусан, халқ оғзаки ижодида муҳим манбалардан саналади. Чунки унда туркий халқларнинг энг қадимги халқ оғзаки ижоди намуналари ўрин олган. Буларга халқ қўшиқлари, мақоллар, иборалар киради. Айниқса, асар матнида келтирилган мақоллар ўта муҳимдир.

Туркий халқлар оғзаки ижодида, хусусан ўзбек халқ мақоллари бир неча бор таҳлил остига олинган, тадқиқот ишлари олиб борилган ҳамда мавзуй гуруҳлаштирилганига қарамай, қадимги туркий мақоллар устида жиддий тадқиқотлар ҳали амалга оширилмаган. Хусусан, “Девону лугати-т-турк”даги мақоллар мавзуй гуруҳлаштирилган бўлса-да, уларни ҳозирги замон талабларига кўра, тўғри қўлёзма асосида ўқиб гуруҳлаштирилмаган эди. Мазкур мақолада мақолларнинг ана шу хусусиятлари очиб берилган. “Девону лугати-т-турк”даги мақоллар асарнинг ўзбекча таржимасида (“Девону лугатит турк”. Индекс-лугат, Тошкент, 1967) келтирилган эди. Бизнинг берган тавсифимиз ундан фарқ қилади. Биз ўз мақоламизда “Девону лугати-т-турк” асарининг профессор Қ.Содиқов томонидан 2017 йилда чоп этилган нашридан фойдаландик.

Шу билан бирга, мақолада қадимги туркий мақоллардаги синонимия, мавзу тематикаси масалалари ёритилган. Фикрни исботлаш учун “Девону лугати-т-турк”дан мақоллар келтирилган. Мақолларнинг мавзу кўлами, маъноси таҳлил этилган. Таҳлиллار асосида хулосалар чиқарилган.

Таянч сўз ва иборалар: Маҳмуд Кошғарий, “Девону лугати-т-турк”, мақол, қадимги туркий адабиёт, халқ оғзаки ижоди, мақоллар мавзуй гуруҳлари, мақоллар синонимияси.

Аннотация. Книга Махмуда Кошгари «Дивану лугати-т-турк», являющаяся одним из источников XI века, имеет большое значение в тюркской культуре. Она считается лингвистическим произведением, отражающим язык и литературу того периода. Коллекция этого произведения является важным литературным источником у тюркских народов. Она содержит образцы древнего фольклора тюркских народов. К ним относятся народные песни, пословицы и поговорки. Пословицы, цитируемые в работе, особенно важны для изучения фольклора и языка той эпохи.

Хотя тюркский фольклор неоднократно анализировался, народных пословиц, были проведены исследования и еще не проведено серьезных исследований узбекских древнетюркских пословиц. В частности, пословицы «Дивану лугати-т-турк» были

разделены на тематическую группу, но не были прочитаны и сгруппированы в соответствии с текстом рукописи. В этой статье анализируются эти особенности. Пословицы в «Дивану лугати-т-турк» были впервые сгруппированы по смыслу в первом издании словаря в узбекской публикации (Дивану лугати-т-тюрк. Индексный словарь, Ташкент, 1967). Наше описание отличается от предыдущего. В статье мы использовали публикацию «Дивану лугати-т-турк», опубликованную в 2017 году профессором К. Садыковым.

Наряду с этим, в этой статье анализируется синонимия древнетюркских пословиц и тематические вопросы. Раскрыты для примера даны цитаты из словаря «Дивану лугати-т-турк». В статье были проанализированы масштабы и значение этой темы. В результате анализов были сделаны выводы.

Опорные слова и выражения: Махмуд Кашгар, «Дивану лугати-т-турк», пословица, древнетюркская литература, фольклор, тематическая группа пословиц, синонимия пословиц.

Abstract. The book of Mahmud Kashgari “Divanu Lugati-t-Turk”, which is one of the sources of the XI century, is of great importance in the Turkic culture. It is considered a linguistic work reflecting the language and literature of that period. The collection of this work is an important source of literature among Turkic peoples, especially folklore. The contains samples of ancient folklore of Turkic peoples. These include are folk songs, proverbs and sayings. The proverbs cited in the work are especially important for the study of folklore and the language of that era.

Although Turkic folklore has been repeatedly analyzed, especially Uzbek folk proverbs, studies have been carried out, and the thematic group has not yet conducted a serious study of ancient Turkic proverbs. In particular, the proverbs “Divanu Lugati-t-Turk” were divided into a thematic group, but were not read and grouped in accordance with the text of the manuscript. This article analyzes these features. Proverbs in “Divanu Lugati-t-Turk” were first grouped in meaning in the first edition of the dictionary in Uzbek publication (Divanu Lugati-t-Turk. Index Dictionary, Tashkent, 1967). Our description is different from the previous one. In our article, we used the publication “Divanu Lugati-T-Turk”, published in 2017 by Professor K. Sadikov.

Along with this, this article analyzes the synonymy of ancient Turkic proverbs and thematic issues. To prove the above questions, quotes from the dictionary “Divanu Lugati-t-Turk” are given. The article analyzed the scope and significance of this topic. As a result of the analysis, conclusions were drawn.

Keywords and expressions: Makhmud Kashghari, “Diwan luyati-t-turk”, proverb, Old Turkic literature, folklore, thematic group of proverbs, synonymous of proverbs.

Кириш. XI асрнинг буюк турколог олими Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асари туркий халқлар, шунингдек, ўзбек халқи тарихида алоҳида аҳамиятга эгадир.

Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асаридаги қадимги турк мақолларини синчиклаб ўрганиш, муаллиф асарни ёзаётганида қанчалик пухта режа тузган бўлса, маълум бир сўзнинг изоҳини бераётганда ҳам қўплаб адабий парчалар қатори халқ мақолларидан ўринли фойдалана олгани олимнинг юксак тажриба ва маҳоратини намоён эта билганини кўрсатди.

«Ўзбек халқ мақоллари дунёдаги бошқа халқларда бўлгани каби мавзу жиҳатидан хилма-хил ва ранг-барангдир. Улар мазмунига ватан, халқ, меҳнат, оила, олий инсоний фазилатлар каби инсон ҳаётида муҳим ҳисобланган масалалар ҳақидаги ҳукмлар сингдирилган. Шунинг учун ҳам мақолларни халқнинг оғзаки қомуси билан тенглаштириш одат тусига кирган»¹.

Ўзбек халқ мақолларида ўзбек халқининг доно сиймоси, тарихий тақдири, менталитети, бағрикенглиги, саховати, адолатпешалиги, илмга, меҳнатга чанқоқлиги, бунёдкорлиги, меҳмондўстлиги, оилапарварлиги, болажонлиги, меҳмоннавозлиги, тўғрилиги, севги-садоқати, жўшқинлиги, тийраклиги, ғайрат-шижоати, қувончи, изтироби, дунёқараши, душманларига қаҳр-ғазаби, бетакрор урф-одатлари ва анъаналари яққол акс этиб туради. Мақолларнинг пайдо бўлиши ва маъно-мазмуни уларнинг яратилиш даврида мақолларга бўлган эҳтиёжнинг катта бўлганидан далолат беради. Чунки халқ донолиги бўлган мақоллар бирор воқеа-ҳодиса ортида пайдо бўлади. Аввал бирор ҳикматли сўз, сўнг эса қолип бирикма шаклига тушади ва шу тарика мақол ҳолига кўчади.

Халқ афсонаю дostonлари, ривояту эртаклари, қўшиқлари, мақол ва ибораларининг айримлари жуда эски замонларга илдиз отган. Фольклор материаллари бадий тафаккурдаги эски анъаналарга, тил анъаналарига изчил амал қилади. Асрлар бўйи юзага келган ушбу ижод намуналари эски тил белгиларини яхши сақлайди. Шунинг учун халқ оғзаки ижоди асарлари тилидан тил тарихи материали сифатида ҳам фойдаланиш мумкин².

Асосий қисм. Ҳозирги кунга қадар ўзбек тилидаги мақоллар бўйича қилинган тадқиқотларда улар маъно-мазмунига кўра турлича таснифланган³.

1. Алифболи тасниф (мақолларнинг алифбо тартибига солинган мақоллар);
2. Тематик тасниф (маъно-мазмунига кўра гуруҳланган мақоллар);
3. Поэтик тасниф (мақолларнинг ўз ва кўчма маънода таснифланиши);
4. Тарихий тасниф (мақолларнинг яратилган даврига кўра таснифи);
5. Мақолларни тузилишига кўра тасниф этиш (мақолларнинг синтактик қурилишига кўра: содда, қўшма гап шаклидаги таснифи). шу кунга қадар ўзбек халқ мақоллари бўйича амалга оширилган ишларда таснифнинг тематик шакли амалга оширилган. Қуйида улар билан танишиб чиқамиз.

«Масалан, М.Афзалов бошчилигида тайёрланган тўпламнинг кейинги нашрига 2500 дан ортиқ мақол 34 мавзуга бўлиб берилган бўлса, Р.Жуманиёзов тўпламининг сўнгги нашрида 1047 мақол 22 мавзу остида жамланган. Ёки Б.Раҳмонов тўпламига 564, Ш.Жўраев тўпламига 711 мақол киритилган,

¹ Xalq og'zaki poetik ijodi (Folklore). O.Madayev, T.Sobitova. Toshkent. Sharq. 2003. 37-b.

² Sodiqov Q. Turkiy til tarixi (History of Old Turkic language). – Toshkent: ToshDSHI, 2009. – B. 8.

³ Бу ҳақида қаранг: O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi (Uzbek folklore). K.Imomov, T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, O.Safarov. Darslik. Toshkent. O'qituvchi. 1990. – B. 95-99.

холос»¹. Э.Сиддиқов тайёрлаган «Денгиздан томчилар» номли мақол, матал ва ҳикматли сўзлар жамланган китобчада аввалги нашрларда акс этмаган ҳикматли сўзлар киритилгани ёзилган². Албатта, юқорида келтирилган ва йиғилган мақоллар, уларнинг мавзуларга бўлиниши тўпланган фактик маълумотларнинг олимлар томонидан сараланган шаклидир. Бундай бўлишни, албатта қадимда яратилган мақолларга нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Бу ҳол қадимги халқларнинг ўй-кечинмалари, оилавий ҳаёт ташвишлари, турмуш-шароитларида қандай воқеа-ҳодисалар юз берганидан, уларни қай мавзудаги қийинчиликлар қамраганини билиб олиш мумкин бўлади.

«Девону луғати-т-турк»да келтирилган мақоллар ҳам аجدодларимизнинг узок йиллик ҳаётий тажрибасидан келиб чиққан, уларнинг юксак ақлу заковатидан далолат берувчи яхлит хулосалардир. Фикримизча, ҳар бир мақолнинг яратилишида ибратли бир воқеа асос бўлган ва бу аجدодларимиз томонидан фикр ва мазмуни кенг қамровли, ҳажм жиҳатдан эса лўнда, аниқ, равон, содда шаклда хулосаланган.

Тузилишига кўра мақоллар уч турга бўлинади: 1) кўчма (мажозий) маънода қўлланувчи мақоллар; 2) ҳам кўчма, ҳам ўз маъносида қўлланувчи мақоллар; 3) ўз маъносида қўлланувчи мақоллар.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асари соф бадий асар эмас, балки том маъноси билан илмий-қомусий асардир. Шунга қарамай, унда мақолларнинг махсус таъкидланиши мазкур адабий этикетнинг амал қилинганидан далолатдир. Халқ донишмандлигининг маҳсули – мақолларда турмуш ҳодисалари билан боғлиқ ватанпарварлик, мардлик, қаҳрамонлик, меҳнатсеварлик, дўстлик, илм-ҳунар, вафодорлик каби идеал ахлоқ намуналари маъқулланиб, нодонлик, кўрқоқлик, эгрилик, ёмонлик, умидсизлик, ёлғон гапириш, ялқовлик, очкўзлик каби ярамас иллатлар қораланади. Бу эса «Девону луғати-т-турк»дан ўрин олган мақолларнинг ғоявий-тематик ранг-баранглигини кўрсатади.

Биз ҳам мутахассисларнинг юқоридаги халқ мақолларини йиғиб, мавзуй гуруҳларга бўлишларини инобатга олиб, «Девону луғати-т-турк»даги мақолларни гуруҳлаштириб чиқдик. Асарда жами бўлиб 298 та мақол берилгани аниқланди³. Улар орасида девонда такрор келгани 42 та, бироз ўзгарган, қисқарган шаклдагилари 14 та. Гуруҳларга бўлишда бир-бирига зид маъноли мақоллар ўзаро бирлаштирилди. Улар қуйидаги 16 мавзуй гуруҳлар доирасида яратилгани маълум бўлди: 1. Бирдамлик ва ҳамжиҳатлик; 2. Билим-

¹ O'zbek xalq maqollari (Uzbek national proverbs). Tuzuvchilar: T.Mirzayev, A.Musoqulov, B.Sarimsoqov. Toshkent, Sharq. 2005. 5- b.

² Dengizdan qatralar (Trains from the sea). To'plab nashrga tayyorlovchi: E.Siddiqov. Toshkent. Yosh gvardiya. 1976.

³ Қуйидаги манба асосида ҳисоблаб чиқилган: Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'ati-t-turk (Turkiy so'zlar devoni). Nashrga tayyorlovchi: Q.Sodiqov. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2017. Шундан хулоса қилиш мумкинки, девонда 298 дан ортиқ мақол келтирилган.

лилик ва билимсизлик; 3. Дангасалик ва эпчиллик; 4. Вақт ва умр билан боғлиқ; 5. Манманлик; 6. Хоинлик; 7. Ор-номус; 8. Мустақиллик, озодлик; 9. Ризқ-насиба; 10. Ҳалоллик; 11. Тақдир; 12. Тўғри сўзлик; 13. Феъл-атвор; 14. Эзгулик; 15. Қариндош-уруғчилик; 16. Тенглик.

«Девону луғати-т-турк»да такрор келган мақоллар мақол йўқлигидан ёки асар муаллифи бошқа мақол топа олмагани учун қайта келтирилмаган. Бунинг бошқа сабаблари бор. Фикримизча, бунинг бир сабаби сўзни изоҳлашда айнан ўша мақол яхшироқ очиб берган. Шунинг билан бирга, мақолларни изоҳини беришда берилаётган сўзнинг маъноси асосий ўринга чиққан. Шунинг учун икки, учинчи марта қайта берилган мақол изоҳида бироз ўзгарган ҳолда берилган ўринлари ҳам бор. Лекин бу мақолнинг асосий мазмунидан қочмаган ҳолда амалга оширилган.

Юқоридаги келирилган мақоллар ушбу мавзу гуруҳларга бўлишда англатган маъноси, мазмун-моҳияти ҳисобга олинди. Улар ичида бирор маълум гуруҳга кирувчи, лекин мазмун жиҳатидан кенгроқ тасаввурга эга мақоллар йўқ эмас. Уларни маълум гуруҳга киритишга қийналдик, шунинг учун ҳам маъносига яқин бўлган гуруҳга киритишни лозим топдик.

Масалан, асарда инсоний фазилатлар сирасига кирувчи қуйидаги мавзуларга кўп мурожаат қилинади:

Ҳалоллик мавзусидаги мақоллар. Бундай мақолларда ота-онага, фарзандга, дўстга, ёрга, ватанга бўлган ҳалоллик акс эттирилган. Агар Маҳмуд Кошғарийнинг ўша даврдаги энг сермахсул бўлган мақолларга мурожаат қилганлигини ҳисобга олсак, мазкур мавзудаги мақоллар асарда мавжуд мақолларнинг катта қисмини ташкил этади. Мисол учун: *Suw bermäskä süt ber* – «Сув бермасга сут бер» (ДЛТ,366)¹. Бу мақолдан мақсад – сенга ёмонлик қилганга ҳам сен яхшилик қил, чунки ҳалоллик энг асосий жиҳатдир. Чунки сенинг яхшилигинг уни сенга тобе қилади, демакдир.

Билимлилик ва билимсизлик мавзусидаги мақоллар. Билимлилик улуғланиб, унинг зидди бўлган билимсизлик, ишёқмаслик, дангасалик каттиқ қораланади: *Kičigdü qatığlansa, ulğadu sewnür* – «Ёшлиқда тиришиб ҳаракат қилган катта бўлгач, севинади» (ДЛТ,85). Кўриниб турганидек, «ёшлиқдан бошлаб меҳнатга ўрганилса, катта бўлгач қийналмай, ўз йўлини топиб кетади» деган мазмунни ифодаляётган ушбу мақол меҳнат ва хунар ўрганишнинг фазилатини таъкидлаган.

Бирдамлик ва ҳамжиҳатлик мавзусидаги мақолларда кишиларни ҳамжиҳатликда, «бир ёқадан бош чиқариб» иш тутишга даъват этувчи руҳдаги мақоллар хусусида сўзланган: *Etli türüqqlü edirmäs* – «Эт тирноқдан айрилмас» (ДЛТ,85). Бундай мақолларда «ёлғиз, тарқоқ бўлиб иш кўришдан узоқда бўл» деган мазмун сингдирилган.

¹ ДЛТ – Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'ati-t-turk (Turkiy so'zlar devoni). Nashrga tayyorlovchi: Q.Sodiqov. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2017. Мақоллар шу манбадан олинди.

Ризқ-насиба билан боғлиқ фазилат Шарқ халқларига хос бўлган анъаналардан бири бўлиб, асарда қўлланган мақолларни кузатишда бу мавзудаги мақоллар XI аср кишилик жамияти учун муҳим эканлиги англашилади: *Anuq otru tutsa, yoqqa sanmas* – «Меҳмонга бор овқат тақдим қилинган, кўрмадим демайди» (ДЛТ,40). Бу мақол уй эгаси бор нарсасини меҳмонга тақдим қилиши зарурлигига ишорат қилиб айтилади.

Яна бир мисол: *Tilīn tergikā tegir* – «Ширин, ёқимли сўз билан киши дастурхонга етишади» (ДЛТ,171). Мақол «хушмуомала, ёқимли сўз, ширин тил билан киши иззат-икромда бўлиши» назарда тутилган. *Ümā kelsä, qut kelir* – «Меҳмон келса, у билан бирга бахт ҳам келади» (ДЛТ,50). Бу мақолда меҳмон – бахт, ризқ-рўз, барака тимсоли сифатида гавдалантирилган.

Тақдир билан боғлиқ мақолларга мурожаат қилганимизда ўша давр кишиларининг бахтли ҳаётга интилиб яшаганларини кузатиш мумкин: *Qutluğqa qoşa yağar* – «Бахтли кишига давлат қўша-қўша келади» (ДЛТ,345) мисолида бой-бадавлат, ўзи хоҳлаган ҳамма нарсани қилишга қурби етувчи киши бахтли эканлиги мазмуни англашилган. Аҳамиятлиси шундаки, бу гуруҳдаги мақоллар «Девону луғати-т-турк»даги мақолларнинг катта қисмини ташкил этади.

Тўғри сўзлик мавзусидаги мақоллар ёрга, дўстга, мамлакат ҳукмдорига қарата айтилган: *Kündä irük yoq, begdä qiyiq yoq* – «Куёш кулчасида тешик йўқ бўлганидай, бекнинг ваъдасида ҳам қайтиш йўқ» (ДЛТ,41). Мисолдан англашилиб турганидек, мақол мамлакат ҳукмдорига қаратилган бўлиб, бекларни вафодорликка ва адолатли бўлишга ундаяпти. Асарда бу мазмундаги мақолларни кўп учратиш мумкин. Демак, ўша замон кишилари мафкурасида «мамлакат подшоси айтган гапидан қайтмас, вафодор бўлса, халқи ҳам шунга яраша содиқ бўлади» деган ғоя ётган.

Эзгулик мавзусидаги мақолларда яхшилик, эзгу фикр, амални кузатишимиз мумкин: *Yalīnuq oğli yoqadur, edgü atı qalir* – «Одам боласи ўлиб кетади, агар яхшилик қилган бўлса, яхши номи қолади» (ДЛТ,32). Албатта, мазкур мисраларда қўлланган туркий мақол кўпчиликлари яхши таниш. У ҳозирги тилимизда бир неча хил кўринишларга эга:

Кўчқор бўлур қўзининг пешонаси дўнг бўлур,

Эр етилар йигитнинг пешонаси кенг бўлур.

Ёки: *Бўладиган бола бошидан маълум.* Демак, биз мазкур мақолнинг қадимги туркий тилдаги яна бир шаклини кўриб турибмиз. Бу шакл ўша даврдаги миллий-махаллий реалликни акс эттиргани билан ҳам эътиборлидир.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асаридаги халқ оғзаки ижодиётининг энг қадимги жанрларидан бўлмиш мақолларнинг мавзу мундарижаси хилма-хил ва ранг-баранг эканлигини юқоридаги мисолларда кузатдик. Кузатишимиз натижасида ушбу мақоллар воситасида Шарқ халқлари этикасининг юқори даражада бўлганлиги маълум бўлади. Қолаверса, Маҳмуд Кошғарий XI аср жонли тил намуналарини бериш орқали ўша давр

кишиларининг дунёқараши, турмуш тарзи, этик-эстетик нормаларини юксак маҳорат билан ўз асарида акс эттиргани девон адабий салоҳиятини янада оширишга хизмат қилган.

Маҳмуд Кошғарий асарида қўлланган мақоллар ҳақиқатан ҳам ўз замонда халқнинг оғзаки ижодида, яъни кундалик турмушида фаол истеъмолда бўлган.

Маълумки, халқ мақолларининг кўпчилиги муайян бир конструкцияларга, ўзига хос қурилишга, такрорланмас мантикий бутунликка эга бўлади. Уларни мавзу доирасига кўра ниҳоятда кўп туркумларга ажратиш мумкин.

«Девону луғати-т-турк»даги мақолларда вариантлик ҳодисасидаги мақоллар жуда кам учрайди. Чунки бу ҳодиса қуйидаги қоидага бўйсунди: «Маъноси, асосан бир хил бўлиб, ифода планида фарқланадиган мақоллар ўзаро вариантликни ташкил этади»¹. Халқ оғзаки ижодидаги вариантлик борасида тадқиқотларда қуйидаги фикрлар ҳам мавжуд: «вариант – маълум бир асарнинг жонли оғзаки эпик аънаа заминиде вужудга келган, бир-бирини инкор этмасдан ёнма-ён яшай оладиган ва ўзаро фарқланувчи турли-туман нусхаларидир»². Бу борада бадиий адабиётларда бир мақолнинг турли хил шаклларда келишини мисол келтириш мумкин. Бунда мазкур мақолнинг бир-икки жумласи, қўшимчаси ўзгариши ёки замонвийлаштирилиши мумкин, лекин маъно-мазмунини ўзгармайди. «Девону луғати-т-турк»да бунга қуйидаги мақолларни мисол келтириш мумкин: 1. *Atasī ačig almīla yesä, oğlīñ tışī qamar*. Маъноси: «Отаси аччиқ олма еса, ўғлининг тиши қамашар» (ДЛТ,305) билан «*Atasī, anasī ačig almīla yesä, oğlī, qizi tışī qamar*. Маъноси: «Отаси ёки онаси бирор нордон, қимизак олма еса, болаларининг тиши қамашади» (ДЛТ,417). Ушбу мақолда *anasī* ва *qizi* сўзлари қўшилган. Бу мақолнинг яратилиши, вариантлашуви тўғрисида шуни айтиш мумкинки, мақол аввал биринчи ҳолда, фақат ота билан ўғилнинг ўзаро муносабатлари устига қурилган. Вақт ўтиши билан она ва қиз ҳам бу жараёнга қўшилганлар. Шу сабаб ушбу мақолнинг кейинги вариантыда она ва қиз қўшилган.

Асарда қўлланган мақолларнинг ҳозирги туркий тиллардаги ўхшашлари деярли ҳар бир алоҳида олинган халқда мавжуд. Маҳмуд Кошғарий асаридаги халқ мақолларининг турли шаклдаги кўринишларини қадимги туркий тилда ҳам, ҳозирги туркий тиллар амалиётида ҳам учратишимиз мумкин. Буни аниқ мисоллар орқали кузатиш мақсадга мувофиқдир.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асарида шундай мақол бор: *Alp yağida, alčaq čoğida* – Ботир ёв билан олишганда, ювош тиришишда

¹ Jo'rayeva B.M. Maqollarning lisoniy mavqei va ma'noviy-uslubiy qo'llanishi (The linguistic position and the methodological use of articles). Filologiya fanlari ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. Buxoro, 2002. – B. 73.

² O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi (Uzbek folklore). K.Imomov, T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, O.Safarov. Darslik. Toshkent. O'qituvchi. 1990. – B. 11.

(синалади) (ДЛТ,31). Ушбу мақолнинг турли вариантлари XI асрда жуда кўп бўлган. Улардан яна бирини Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи келтиради: *Alp čerigdä, bilgä tirigdä* – Ботир жанг алангасида (синалади), доно мажлисида (синалади) (ДЛТ,156). Гарчи Маҳмуд Кошғарий келтирган изоҳларнинг мантиқан тўғрилигига ҳеч бир шубҳа ва эътироз бўлмаса-да, мақолларнинг мазкур ҳолатидаги грамматик конструкцияни ўзбек тилига айнан ўгириш зарурати сезилмоқда. Шунда биринчи мақол:

*Ботир – жангда,
Ювош – тиришишида
кўринишига келади. Иккинчи мақол эса:
Ботир – жангда,
Доно – йиғинда*

шаклини олади. Уларнинг мақол эканлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Бу уларнинг шаклий-поэтик хусусиятларидан очиқ кўриниб турибди. Ҳозирги ҳолатларидаёқ улар мақол жанрининг барча талабларига тўла жавоб бера олади. Бунинг устига Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи ҳам уларни мақол сифатида махсус таъкидлаган.

Alp – čerigdä шаклининг Маҳмуд Кошғарий томонидан XI асрдаги оғзаки нутқда фаол истеъмолда бўлганлигини юқорида кўрдик. Айни шакл иштирокида Маҳмуд Кошғарий ўз замонасидаёқ иккита вариантнинг амал қилаётганлигига шохидлик бериб турибди. Ҳақиқатан ҳам айни мақолнинг турли вариантлари XI асрда мавжуд экан, унда:

*Келин – кўданда,
Алп – черикда*

варианти ҳам кенг ҳам фаол истеъмолда бўлганлигини тахмин этиш мумкин бўлади. Бу ўринда «келин» ҳамда «кўдан» сўзларининг аллитерация орқали умумий оҳангдошликни ҳосил қилаётганини ҳам унутмаслик керак. Фикримизни қўллаб-қувватлайдиган яна бир далил мавжуд. Бу мақолларнинг юзага келишидаги мотивларнинг иккиланиши билан боғлиқ назариянинг мавжудлигидир. Бу ҳақда проф. Б.Саримсоқов шундай ёзган: «Шеър куртагидан ҳақиқий шеърӣй мақолни юзага келтириш учун икки мотивдан иборат битта ритмик-синтактик параллелизмга худди шундай яна битта ритмик-синтактик параллелизмни қўшиш орқали эришиш мумкин. Бундай қўшиш шакл жиҳатдангина бўлмай, балки мазмун жиҳатидан ҳам амалга ошиши лозим. Яъни биринчи ритмик-синтактик параллелизмда ифодаланган мазмунга иккинчи ритмик-синтактик параллелизмдаги мазмун ўхшатилиши, қарама-қарши қўйилиши мумкин:

*Элга берсанг ошингни,
Эрлар силар бошингни.
Биринчи икки мотив – биринчи ритмик-синтактик параллелизм.
Итга берсанг ошингни,
Итлар гажир бошингни.*

Иккинчи икки мотив – иккинчи ритмик-синтактик параллелизм».

Юқоридаги мисолимизда айни шундай параллеллиқнинг бўлиши ҳам уларнинг қадимий мақол варианты эканлигини яна бир марта тасдиқлайди. Фақат бу ерда мисралар мазмунида зиддият, қарама-қаршилик эмас, балки аналогия – ўхшашлик ёки параллеллик устунлик қилади. «Кўданда – черикда» сўзларининг қофиядошлиги ҳам ушбу шаклларнинг мақолларга яқинлигидан далолат бериб турибди. Тўғри, бу ерда қофия фақат қўшимчалар орқали амалга ошяпти. Аслида «Девону луғати-т-турк»даги халқ шеърларида қофияларнинг катта қисми ўзак қофияларга эмас, балки қўшимчалар орасидаги қофияларга тўғри келади. А.Е.Мартинсев уларнинг аниқ ҳажмини ҳам (90%) келтиради.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асаридаги мақолларнинг вариантлилиги ҳолатини икки хил тарзда изоҳлаш мумкин:

1. Маҳмуд Кошғарийнинг замонида мазкур мақолларнинг бир неча кўриниши мавжуд бўлган. Олим ўша мавжуд вариантлардан фойдаланган, уларни ўз асарига шу ҳолатда киритган.

2. Маҳмуд Кошғарийга мақолнинг фақат бир варианты маълум бўлган, бошқачароқ айтадиган бўлсак, XI асрда мақолнинг бир варианты фақат истеъмолда бўлган. Олим айни мақолнинг мазкур ҳолатини ҳам, унинг мазмунини акс эттира оладиган бошқа ўша сўзнинг синоним (маънодош)ини изоҳлаётганда ҳам ўз вариантини асарига киритган. Бунда, албатта, муаллифнинг мақолга муайян ишлов берган бўлиши табиий ҳол ҳисобланади. Бу ерда гап мақолларнинг синонимик ҳолати ҳақида кетаётганлиги аёнлиқ.

«Синонимия ҳодисаси мақолларда анча кенг ривожланган семантик категориялардан биридир. Синоним мақоллар борлиқда мавжуд бўлган бир-бирига ўхшаш ҳаракат-ҳолат, ҳодисалар мазмунини ифодалаш учун хизмат қилади. Бундай мақоллар бир хил мазмунни турли хил шаклларда, образларда ифодалайди. Синоним мақоллар умумий мазмунни ифодалаш жиҳатидан бир-бирига ўхшаш бўлса-да, ўзига хос маъно нозикликлари, айрим қўшимчалар турлари билан фарқланиб туради»¹.

Ўзбек халқ мақоллари орасида синонимлик ҳодисаси бўйича мақола эълон қилинган². Мазкур мақолада ҳозирги ўзбек тилида мавжуд мақоллар таҳлилга тортилган. Биз кўриб чиқаётган «Девону луғати-т-турк» асарида ҳам бундай ҳодиса амалда бўлган. Фикримизча, мақолларнинг бундай синоним мазмунга эга бўлиши бир-бирига яқин воқеа-ҳодисалар юзага келганда халқ уларга турлича ёндашишидандир. Ушбу ёндашувлар ҳам мақолларнинг шакл жиҳатидан турли кўринишда пайдо бўлишига олиб келган. Юқорида таъкидланганидек, улар бир-биридан шаклан, тузилиш жиҳатидан, етказиб берилиши билан фарқланса-да, умумий бераётган фикри, ҳулосаси бир хил.

¹ Jo'rayeva B. Maqollarda sinonimiya hodisasi (Synonymous in proverbs). // O'zbek tili va adabiyoti. – № 5. – Toshkent, 2000. – B. 59.

² O'sha asar. – B. 58-61.

«Девону луғати-т-турк» асарини кузатиш жараёнида асарда қўлланилган 300 га яқин мақол ва ҳикматли сўзлар аниқланган бўлса, шулардан 26 таси икки марта, 6 таси эса уч марта тилга олинган. Қайта мурожаат қилинган мақоллар орасидан уларнинг вариантлари ҳам ўрин олган.

Девонда келтирилган мақолларнинг синонимларига қуйидагиларни мисол келтириш мумкин: *Im bilsä, er ölmäs* – «Им билса, эр ўлмас» [Киши яширин белгини билса, ноҳақ ўлмайди] (ДЛТ,30) ҳамда *Ula bolsa yol azmas, bilig bolsa, söz yazmas* – «Белги бўлса, одам йўлдан адашмайди, ақли бўлса, киши сўзда янглишмайди» (ДЛТ,50). Юқорида келтирилган иккала мақолда киши билимли бўлса, махсус тайёргарлиги бўлса, им (парол)ни билса йўлда қолмаслиги, иши битиши айtilмоқда. Яна бир мисол: *Ermägükä eşik art bolur* – «Ялқовга эшик остонаси ҳам тоғ тепасидек кўринади» (ДЛТ,31). Ушбу мақолда эринчоқлик тўғрисида гап кетмоқда. Эринчоққа эшик остонаси, яъни бир қадам юқори чиқиладиган остонаси ҳам худди тоғдек кўриниши айtilмоқда. Ялқовнинг ялқовлиги жуда чиройли ўхшатиш қилинмоқда. Худди шундай мазмунни берувчи бошқа бир мақол девонда келтирилган: *Ermägükä bulüt / bulut yük bolur* – «Ялқовга булут сояси ҳам юк бўлади» (ДЛТ,69). Яъни, эринчоққа пардек енгил, юмшоқ булут ҳам оғир юк бўлади. Ушбу мақолда ҳам дангаса кишининг дангасалиги гўзал далилланмоқда. Юқоридаги икки мақолда эрончоқ, дангасанинг хусусияти, хислати баён этилган. Шу жиҳати билан юқоридаги иккала мақол маъно жиҳатидан бири-бирига ўхшаш, синоним маънога эга.

«Девону луғати-т-турк»нинг ўзида муаллиф мақолларни келтирар экан, баъзида уларнинг синонимларини ҳам бериб кетади. Масалан: *Köp sügütkä quş qonar, körklüg kişikä söz kelir* – «сершоҳ дарахтга қуш қўнади, яхши кишига сўз [мақтов] келади». Ёки бунинг бошқача шакли: *Yığaç učña yel tegir, körklüg kişikä söz kelir* – «дарахт учига шамол тегади, юмшоқ одамга сўз етади». Шунинг учун у ўзини сақлаши керак, дейилади (ДЛТ,132). Ушбу мақоллардаги асосий персонаж бу *körklüg kişidir*. Чунки яхши одам ҳар доим мақталади, унга яхши сўзлар айтишади. Мақоллардаги иккинчи персонаж бу дарахтдир. Биринчи мақолда дарахтнинг сершоҳлиги уктирилса, иккинчисида эса унинг учига шамол тегиши, яъни у юқорида бўлганлиги учун шамол тегиши айtilмоқда. Юқорида келтирилган ҳар иккала мақолларда солиштирилаётган нарсалар дарахт ва яхши кишидир.

Boldači buzağu öküz ara belgülüg – «хўкиз бўлади, дея гумон қилинган бузоқ хўкизлар орасида ёшлигидаёқ маълум бўлиб қолади». (Бу мақол келажигидан) яхшилиқ умид қилинадиган ёш, зийрак, ботир йигитларга қарата айtilади (ДЛТ, 207). Ушбу мақолда бўладиган аввалдан маълум, деган мазмун англашилмоқда. Худди шу мазмунга эга бўлган мақол ўзгарган шаклда ҳозирги ўзбек тилида мавжуд: «бола бошидан маълум».

Баъзида Маҳмуд Кошғарий мақолларнинг бироз ўзгарган шакллари ҳам беради. Масалан: *Sartnñ azuqı arığ bolsa, yol üzä yer*. Маъноси:

«Савдогарнинг моли тоза, бешубҳа бўлса, йўл устида ейди» (ДЛТ,40). Ушбу мақол бошқа бир ўринда қуйидагича келтиради: *Sart azuqi arig bolsa, yolda yer* – Бу мақолнинг изоҳи бир неча марта айтилди (ДЛТ,139). Ушбу мақолларнинг биринчиси иккинчисидан биринчи сўздаги қаратқич келишиги қўшимчаси (-*nij*) ва иккинчи гапдаги *uzä* сўзи билан фарқ қилади, холос.

Ersäk erkä tegmäs, ewäk ewkä tegmäs – «Эркакка рағбатли, эр учун шошилган хотин эрга ёлчимаиди, шошма-шошар киши уйига етолмайди». Чунки шошилиш натижасида (бу ишда) кутилган шароитларни ҳисобга олмайди. Шунингдек, шошилган эркак ҳам уйига етолмайди. Чунки шошилиш билан отини ҳалокатга етказди-да, ўқиниб қолади. Бу мақол шошилмасликка ундаб айтилади (ДЛТ,54). Худди шу мақолнинг фақатгина иккинчи гапи шаклидаги қисқаргани девонда келтирилади: *Ewäk ewkä tegmäs* – «шошган киши уйига ета олмайди». Чунки у тез чоптириб отини чарчатиб қўяди, сўнг армонда қолади. Ишда шошма-шошарлик қилмасликка ундаб айтилган (ДЛТ,214). Шошма-шошарлик маъносини англатувчи яна бир мақол девонда келтирилган: *Ewäk sinäk sütkä tüšür* – «Шошқалоқ пашша сутга тушади (ва фарқ бўлиб ўлади)». Бу мақол ишда шошмасликка ундаб айтилади. (ДЛТ,212). Келтирилган ҳар иккала мақолда инсоннинг шошиб қилинган ҳар бир иши, хатти-ҳаракати яхшиликка олиб келмаслиги, унинг кетидан қилинган иш ўз маромида амалга оширилмаслиги, уқтирилмоқда. Худди шу мазмунни ифодалайдиган ҳозирги ўзбек тилида мақоллар бор. Шулардан бири: «шошган қиз эрга ёлчимас». Шошишнинг оқибатида интилаётган нарсга эриша олмаслик назарда тутилиб ушбу мақол ясалган. Юқорида кўрилган ҳар учала мақолдаги асосий кадит сўз бу *ewäk* «шошиш»дир.

Баъзида, Маҳмуд Кошғарий сўзларнинг маъносини изоҳлар экан, мақолларнинг бир-икки сўзи ўзгарган вариантини ҳам келтириб ўтади. Масалан, қуйидаги мақолни кўрсак: *atası açığ almıla yesä, oğliñij tışi qamar* – «Отаси аччиқ олма еса, ўғлининг тиши қамашар» (ДЛТ,305). Худди шу мақол бошқа бир ўринда қуйидагича берилган: *atası, anası açığ almıla yesä, oğli, qızı tışi qamar* – «Отаси ёки онаси бирор нордон, кимизак олма еса, болаларининг тиши қамашади». Иккинчи мақол биринчисидан *anası* ва *qızı* сўзларининг қўшилгани билан фарқ қилмоқда. Мазмунан англатаётган маъноси ҳам бир хил: ота-онаси қилган айб иши улар вафот этган бўлса-да, фарзандларига иснод келтириши уқтирилмоқда.

Ot tütünsüz bolmas, yigit yazuqsuz bolmas – «Ўт тутунсиз бўлмас, йигит гуноҳсиз бўлмас» (ДЛТ,161). Мақолда ўт ёндирилганда тутагани каби инсон боласи, яъни барча одамлар гуноҳкор эканликлари уқтирилмоқда. Мақол матнидаги *yazuq* «гуноҳ» маъносида қўлланган. «Девон»да шу мақолнинг синоними ҳам бор: *yalıñuq oğli münsüz bolmas* – «Инсон боласи қусурсиз бўлмас» (ДЛТ,370). Юқоридаги икки мақолда инсон боласи гуноҳкор эканлиги айтилмоқда. Ҳозирда ушбу мақолнинг ўзгарган эквиваленти ўзбек тилида ишлатилади: «Беайб парвардигор». Бу ерда ҳам яратгандан бошқа ҳамма жонзотлар гуноҳ қилишга мойиллиги билдирилмоқда.

«Девону луғати-т-турк»даги халқ мақолларига Маҳмуд Кошғарий қисқача шарҳлар беради, кўпинча халқ мақолларининг моҳиятини ёритиб, уларнинг ишлатилиш ўрнини ҳам кўрсатади. Мисол: ***İkki buğra igäşür, otra kökägün yençilür*** – «Икки эр ҳайвон олишади, орада кўкагун (пашша) енгиледи» (ДЛТ,297). Бу мақол икки амир урушиб, орада кучсизлар янчиладилар деган маънода ишлатилади.

Usuqmışqa saqığ qamuğ suw körünür – «Чанқаган кишига ҳар бир сароб сув бўлиб кўринади» (ДЛТ,89). Бу мақол «муҳтож одам ҳар бир нарсадан ўз ҳолатининг чиқишини ўйлайди» деган мазмунда ишлатилади. Албатта таърифланаётган киши ижобий хислатга эга эмас. Худбинроқ характерга эга инсон тўғрисида гапирилмоқда.

Ушбу кўчирмалар охиридаги изох вазифасини бажариб келаётган гаплар мақолнинг ишлатилиш ўрни ва унинг XI асрдаги бадий-эстетик вазифаси ҳақида ҳам қисман ишора беради. Булардан бир ҳар бир мақолнинг қай вазиятда қўллаш кераклигини билиб олишимиз мумкин. Чунки мақоллар орасида бир ўқишда тушунарсиз бўлганлари ҳам оз эмас.

Мисол тариқасида қуйидаги кўчирмани келтиришимиз мумкин: ***Uluq yağiri oğulqa qalir*** – «Отнинг курагидаги яғир болаларига мерос бўлиб қолади. Чунки пай томирлари у ерга тўплангани учун тез тузалмайди» (ДЛТ,40). Ҳозирдаги «от ўрнини той босар», «олмани тагига олма тушади» каби мақолларда англашилаётган мақсад юқоридаги мақолда ўз аксини топади.

Мазкур ҳодисанинг адабий этикет даражасида амал қилганлигини кейинги даврларда яратилган бошқа бир қатор асарлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Бу жиҳатдан Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарига мурожаат этиш мумкин бўлади. Унда, дастлаб, мақол ва ҳикматли сўзларга эътиборни тортиш тамойили кўзга ташланади:

Baqa körgil emti uqa sīnayu,

Ne nāñ bar biliktin asīgīğ öñin.

Энди ўзинг синаб, уқиб, боқиб кўр,

Билимдан фойдалироқ қандай нарса бор¹.

Аҳмад Югнакий қаламига мансуб яна бир парчага диққатимизни қаратайлик:

Eşitgil, biliklik negü teb ayur,

Adablar başi til ködüz mäk turur.

Илмли киши нималарни сўзлайди, сен унга қулоқ сол,

Одоблар боши тилдир, уни тиймоқ зарур².

Аҳмад Югнакий қўллаган бу мақол Маҳмуд Кошғарийда ***Erdäm başi – tül*** тарзида бир неча маротаба қўлланганлиги маълум.

¹ Mahmudov Q. Ahmad Yugnakiyning “Hibatul haqoyiq” asari haqida (about “Hibatul haqoyiq” of Ahmad Yugnaki). (Kirish, fonetika, morfologiya, tanqidiy matn, transkripsiya, sharh, lughat). Toshkent, Fan. 1972. – B. 220, 234.

² O’sha asar. – B. 221, 235.

XI аср қомуси ҳисобланган Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асарида келтирилган мақолларда ўша замон руҳи, дунёқараши, кишиларда меҳнатга муносабатнинг турли хил шакллари ўз ифодасини топган.

Кузатишлар натижасида маълум бўладики, «Девону луғати-т-турк»дан ўрин олган мақоллар қадимги турк уруғлари ва қабилалари орасида кенг тарқалган бўлиб, уларнинг аксарияти ҳозирги кунимизга қадар кенг истеъмолда ва халқимизнинг сўз бойлиги хазинасидан ўрин олган. Масалан, куйида биз келтирмоқчи бўлган, «Девону луғати-т-турк»дан олинган мақол «Ўзбек халқ мақоллари»¹ китоби таркибида биров ўзгаришларга учраган бўлса-да, бироқ маъно жиҳатдан Кошғарий даври билан бир хил шаклда сақланиб қолган. Бу факт ўзбек халқи поэтик ижодиётининг, ўзбек тилининг жуда қадим замонларда туғила бошлаганини яна бир қарра тасдиқлайди. Масалан: *Quş qanafin, er atin* – «Қуш қаноти билан – эр оти билан» (ДЛТ,28). Ҳозирги кунимизда бу мақолнинг икки варианты мавжуд экан:

1. Қуш қаноти билан тирик, Одам меҳнати билан²;
2. Қуш – қаноти билан, эр – ҳиммати билан³.

«Девону луғати-т-турк»дан ўрин олган бундай мисолларни кўплаб учратиш мумкин.

Мақол киши нутқининг бегадидир. Мақолни ўрнида ишлата билганнинг сўзи таъсирли бўлади. Сўзамол, гапга чечан киши сўз орасида келтирган ажойиб отасўзи билан кўпнинг эътиборини ўзига тарта олади. «Девону луғати-т-турк»дан ўрин олган мақоллар тарихийлик хусусиятига эга. Улар кўпинча тарихий воқеа ва ҳодисалар таъсирида вужудга келади. Шунинг учун ҳам халқ мақолларининг ғоявий мазмунида халқ ҳаётининг турли томонлари ўз аксини топган. «Девону луғати-т-турк»да берилган куйидаги мисолга мурожаат қилайлик:

Qiz birlä küräşmä, qisraq birlä yarişma – «Қиз билан ўйнашма, чунки улар кучли ва сени енгади. Ёш қисир бия билан пойга қилишма, у айғирдан кўра кучлидир, у ҳам сенинг устингдан ғалаба қилади (сени енгади)» (ДЛТ,188).

Маҳмуд Кошғарийнинг таъкидлашича, бу мақол ҳоқония қизларидан бири Султон Маъсуднинг никоҳ кечаси ўз эрини оёғи билан чалиб йиқитганидан кейин ҳоқонийларда юзага келган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Маҳмуд Кошғарийдан улкан мерос бўлиб қолган мўтабар ёдгорлик – «Девону луғати-т-турк» асари барча туркий халқлар тарихини ёритиб беришда муҳим манбадир. Қолаверса, бу манбани ўрганиш тилимиз тарихи учунгина эмас, балки халқимиз тарихи учун ҳам кўпгина қимматли материаллар бериши шубҳасиз.

¹ Mirzayev T., Musaqllov A., Sarimsoqov B. O'zbek xalq maqollari (Uzbek national proverbs). – Toshkent: Sharq, 2005.

² O'sha asar. – B. 19.

³ O'sha asar. – B. 89.

Юқорида айтиб ўтилганидек, девондаги мақоллар турли тематик гуруҳларга бўлинади. Улар орасида, албатта, эзгулик, яхшилик каби ижобий хислатларни тарғиб қилувчи мақоллар сон жиҳатидан кўп. Мақол матнларида қўлланилган сўзлар ҳам қадимги туркий тил гўзаллигини яққол намоён қиладиган даражада бойдир. Хусусан, асарда келтирилган мақоллардаги диний-фалсафий тушунчаларни англатувчи мақолларни олсак: улар сон жиҳатидан кўп бўлмаса-да, улар орқали ўша даврдаги диний-фалсафий тасаввурларнинг қай даражада ривожланганини, ушбу тушунчаларнинг мақол матнида қўлланиши ва улар орқали ўқувчига бирор воқеа-ҳодисанинг хулосаси уқтирилиши баён этилган.

Биргина ўша даврда қўлланган *тангри* сўзини мисол сифатида олсак, «девон»да ушбу сўзга қуйидагича таъриф берилган: **تەڭرى Tāḡri (Тангри)** – улуг ва азиз Тангри. Мақолда (шундай келган): *Toyin tapuḡsaq, Tāḡri sewinčsiz*. Маъноси: «Кофирларнинг дин бошлиқлари Тангри таъолога ибодат қилади, лекин Тангри субҳоноҳу ва таъоло унинг ишидан рози бўлмайди». Бу мақол бировларга ёқади, деб гумон қилган, аммо иши ёқмаган одамлар ҳақида айтилади. (Билимли) шундай деган:

***Tün-kün tapun tāḡrikä boynamaḡil,
Qorqup aḡar eymänü oynamaḡil.***

Айтмоқдаки: Кеча-кундуз Тангри таъолога ибодат қил, йўлдан озиб адашма. Худодан қўрқ, ундан уял, ийман, ўйинқароқлик қилма.

Яратганнинг қаҳрига учрагур кофирлар «осмон»ни *tāḡri* дейдилар. Шунингдек, улар кўзларига катта кўринган ҳар нарсани, чунончи, «катта тоғ», «ҳайбатли ёғоч»ни ҳам *tāḡri* деб атайдилар. Шунинг учун ҳам улар шунга ўхшаш нарсаларга сажда қиладилар. Улар билагон кишини *tāḡrikän* деб аташлари ҳам шундан. Буларнинг гумроҳликларидан Худо паноҳ берсин» (ДЛТ,451). Келтирилган таърифдан англашиладики, *tāḡri* сўзи турли маъноларда ишлатилган. Исломдан бурунги матнларда у осмон тангри-си¹, улуг, буюк ва бошқа маъноларни англаган. Кейинги давр матнларида ушбу сўзнинг маъноси торайган. Айниқса, Маҳмуд Кошғарийнинг юқорида келтирилган маълумотида *tāḡri* сўзи яратувчи маъносида ишлатилган. Қуйида *tāḡri* ва бошқа диний-фалсафий мазмунга эга бўлган сўзлар иштирок этган мақолларни кўриб чиқамиз.

«Süsägän uḡqa Tāḡri möḡüz bermäs – «Сузонғич сигирга Худо шох бермайди». Бу мақол бирор ишни қилмоқ истаса ҳам, аммо бу иш халққа зарар бериши мумкинлиги сабабли шу ишни қилмаган одамга қарата айтилади» (ДЛТ,446). Мақолдан англашиладики, барча мавжудотларга ризқ-насибани яратган беради. Шундан келиб чиқиб, инсон боласи бу дунёда қанчалик тиришмасин, худо унга бирор нарсани раво кўрмаса, бу ишга, нарсага эриша олмаслиги уқтирилмоқда. Яратган барчага ўзи тақсимлагани каби ризқ-насиба

¹ Sodiqov Q. Qadimgi turk falsafasi (Philosophy of old Turks). Toshkent. 2008. – B. 19-27.

беради. Ундан ортиғини ҳам, камини ҳам олмайди. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда ушбу мақолни ислом муҳотида яратилган, дейиш мумкин.

«*Toyin tapuḡsaq, Tängri sewinčsiz* – «Кофирларнинг дин бошлиқлари Тангри таъолога ибодат қилади, лекин Тангри субҳоноҳу ва таъоло унинг ишидан рози бўлмайди». Бу мақол бировларга ёқади, деб гумон қилган, аммо иши ёқмаган одамлар ҳақида айтилади» (ДЛТ,451). Ушбу мақолдаги *toyin* сўзи қадимги туркий матнларда қўлланган «будда роҳиб»¹ маъносидаги сўздир. Ушбу мақол буддавийлик муҳотида яратилган бўлиши керак. Шундай бўлсада, ушбу мақолнинг «девон»да келтирилиши унинг ўз маъносини сақлаб қолганидан, вақт ўтиши билан муҳимлигини йўқотмаганидан далолат беради.

Буддавий роҳиб сўзи иштирок этган яна бир мақолга эътиборни қаратсак: «*Bir toyin baši aḡrīsa, qamuḡ toyin baši aḡrīmas* – «Бир роҳибнинг боши оғриса, бошқа роҳибларнинг боши оғриб қолмайди». Бу мақол ўртоқлари орасида улар еган бир нарсани ейишдан тортинган кишиларга нисбатан қўлланади» (ДЛТ,381). Мақолдан яна манманлик, кибр маъносини ҳам англаш мумкин. Яъни, «мени бошим оғрияпти, қолганларники ҳам оғриши керак», дегани эмас. Ҳаётда бу каби ҳолатлар кўп кузатилгани боис ушбу мақол келиб чиққан бўлиши керак. Унда «роҳиб» сўзининг ишлатилиши бежизга эмас. Мақолдан англашилган маънони кучайтириш учун қўлланилган. Бошқалар еяётган нарсани ейишни хоҳламаётган киши ҳаттоки роҳиб даражасида бўлса ҳам, бу иш одобдан эмаслиги уқтирилмоқда. Чунки ҳар бир киши қилаётган ишига ўзи жавоб беради.

«*Bilmiš yek bilmädük kišidän yeg* – «Таниш шайтон нотаниш кишидан яхши». Бу мақол танишлар ҳурматини сақлашга ундаб айтилади» (ДЛТ,378). Шайтон (душман) бўлса ҳам нотаниш кишидан яхши, дейилмоқда. Танишлар ҳар қандай вазиятда ҳам сени билишлари, сен эса уларни танишинг, нотаниш эса сени ҳам, сен уни ҳам танимаслигинг муносабатларни қуришда тўсқинлик қилиши, бу билан танишларнинг яхшилиги, уларнинг обрўси борлиги айтилмоқда. Мақол тузилиш жиҳатидан аллитерация устига қурилган. Мақолдаги *bilmiš* ва *bilmädük*, *yek* ва *yeg* сўзлари ўзаро қофияни ташкил этади. *Yek* сўзи туркий тилга ўрта форс тилидан кирган бўлиб, қадимги туркий матнларда «шайтон» маъносини англатиб келган². Фикримизча, бу мақолнинг пайдо бўлиши ҳам қадимги туркий тил даврига бориб тақалади.

«*Tamu qaruḡin ačar tawar* – «Пора ҳатто дўзах эшигини очади, нега бошқа (жойлар эшигини) очмас экан». Бу мақол «Иши битишини истаган киши пора бериши керак» деган маънода қўлланади (ДЛТ,405)». Ушбу мақолда *tamu* «дўзах» сўзи ишлатилган³. Мақолдан англашиладики, *tawar* яъни (мақолда «пора» маъносида келган) маълум миқдордаги пул ҳаттоки

¹ Drevnetyurkskiy slovar (Old Turkic dictionary). Leningrad. 1969. – С. 572.

² Drevnetyurkskiy slovar (Old Turkic dictionary). Leningrad. 1969. – С. 253.

³ O'sha asar – С. 531.

дўзах эшигини ҳам очади. Бу билан пора барча ишни юриштирувчилиги, уни ишлатган инсон кўп ишни битириши мумкинлиги, аммо, унинг ёмонлиги, ҳаромлиги биргина *tamu* сўзини ишлатиш орқали қораланмоқда. Мақолда мажозий маъно ҳам бор: пора бериш уни берган кишига дўзах эшикларини очишга ёрдам беради, дейилмоқчи. Демак, мақолдан олинadиган ўртак – ҳеч қачон пора бермаслик керак.

Кейинги мақолларда айнан диний мазмунга эга бўлмаса-да, балки ўша доирада ишлатиладиган сўзлар қўлланган. Масалан, гуноҳ, инсон боласи ва ҳоказо.

«Ot tütünsüz bolmas, yigit yazuqsuz bolmas – «Ўт тутунсиз бўлмас, йигит гуноҳсиз бўлмас» (ДЛТ,161). Мақолда ўт ёндирилганда тутагани каби инсон боласи, яъни барча одамларнинг гуноҳлари борлиги уқтирилмоқда. Мақол матнидаги *yazuq* «гуноҳ» маъносида қўлланган. «Девон»да шу мақолнинг синоними ҳам келган: ***yaliñuq oğli münsüz bolmas*** – «Инсон боласи қусурсиз бўлмас» (ДЛТ,370). Ушбу мақолнинг ҳозирги кун халқ тилида эквиваленти бор: «Беайб парвардигор».

Юқоридаги «инсон боласи» маъносини тўлдириб келган яна бир мақолда инсоннинг бу дунёда абадий эмаслигига ишора этувчи мақол берилган: ***Öd keçar, kişi tuymas, yaliñuq oğli mäñgü qalmas*** – «Замон кечар, киши тўймас, инсон боласи мангу қолмас» (ДЛТ,32). Мақолдан инсон боласи ҳар бир ишда ва бу дунёда мангу эмаслиги уқтирилмоқда. Ушбу мақол туркий халқлар орасига ислом динининг ёйилганидан кейин яратилган бўлиши керак.

Хулоса. Умуман олганда, юқорида кўриб чиқилган қадимги туркий мақолларнинг бир қисми исломдан аввалги тушунчаларни ўзида сақласа ҳам, мазмунан эскирмаганини ва Маҳмуд Кошғарий яшаган даврда истёҳ-молда бўлганини кўриш мумкин. Шу билан бирга, уларнинг бир қисми ислом кириб келганидан кейин пайдо бўлган. Хулоса сифатида шуни таъкидлаш мумкинки, мақол қайси замон ва маконда яратилмасин, агар у ўзининг мазмунини, долзарблигини йўқотмаса, ишлатилаверади. Агар бу икки хусусиятни қўлдан бой берса, ушбу мақол ўз-ўзидан йўқолиб кетади.